‘Flamenc(o)? és català: estudis, reflexions i deduccions

Autor: Francesc Magrinyà
Data de publicació: 02-11-2018

En Francesc Magrinyà ha confegit un petit estudi, una primera aproximació, sobre l’origen del terme «flamenco» i en conclou que ve d'una paraula únicament catalana o occitana, com totes les que acaben en «–enco». La llengua castellana va adoptar en forma de manlleu el mot «flamenc» i d’altres termes que acaben en el nostre «–enc» i les va adaptar a la seva fonètica. El «ball flamenc» ha de tenir un origen català.

1.- Introducció. Una perplexitat: ibicenco i flamenco
Devia ser l’any 1998 quan vaig començar a interessar-me de debò per les teories a l’entorn de la catalanitat d’En Cristòfor Colom. En aquell any havia aparegut el llibre «Brevíssima relació de la destrucció de la Història» d’En Jordi Bilbeny. Em va impactar. I recordo que tot seguit el vaig relacionar amb el llibre de l’eivissenc Nito Verdera intitulat «Colón ibicenco», que jo havia vist publicat uns anys abans. A «Colón Ibicenco», l’investigador pitiús defensava la catalanitat lingüística del descobridor europeu d’Amèrica i el feia nadiu de l’illa d’Eivissa. En Verdera el feia, doncs, eivissenc, ibicenco en castellà, un adjectiu que és una adaptació clara i indubtable del nostre «eivissenc», a la manera com jijonenco és una adaptació de «xixonenc».

Des d’un altre ordre de coses, tots hem après durant anys i panys, dia sí dia també, a través de la ràdio, televisió o en moltes publicacions escrites o digitals, que el terme flamenco designa un tipus de ball. O bé hem llegit aquest mot en cartells que anuncien en lletres molt grosses un espectacle en què aquest baile flamenco hi fa un paper molt important. Encara més, tothom sap que si un català fa estada en un dels països europeus que ens enrevolten, els nadius sempre acaben recordant-li a tall de compliment que prové del país dels toros, de la sangría, la paella —paraula ben catalana, per cert— i... el flamenco. Flamenco en castellà, és clar, car tothom sap que els forasters tenen coll avall que el flamenco és un dels símbols de l’espanyolitat o nacionalisme espanyol. És així com ho han interioritzat.

Ja sé que descobreixo la sopa d’all si dic que si els estrangers ho han assumit així, ha estat perquè abans s’ho han

cregut els mateixos espanyols. Ara bé, però... i si resulta que el flamenco no es va originar a Espanya/Regne de Castella? I si resulta que la paraula no és genuïnament castellana? Aleshores, si la meva teoria és correcta i a la vista de l'esfondrament dels altres pilars del mite nacional espanyol, no s'ha de ser gaire viu per afirmar que s'aprofundiria gairebé del tot en la deslegitimació del relat fundacional amb què aquesta nació/estat, creada de fet el 1716 pels decrets de Nova Planta (1707-1716) contra els estats de la Nació Catalana, es presenta al món per a ésser-hi reconeguda i acceptada.

Però deixaré de banda les implicacions polítiques del terme i reprendré les reflexions estrictament lingüístiques. Doncs bé, suposo que qui llegeixi aquestes línies ja haurà endevinat la relació entre el que he explicat en el primer paràgraf i el que he explicat en el segon. En efecte, l'acabament en —enco dels mots Ibicenco i flamenco. No fa gaires anys, ja dic, vaig adonar-me'n, d'aquesta semblança, i vaig quedar-ne perplex, perquè aquest —enco recorda moltísssim el nostre sufix —enc, del qual qualsevol catalanoparlant sap que hi ha exemples a gavadals: colomenc, eivissenc, formenterenc, pirinenc, segarrenc, terrassenc, xixonenc, aguilenc, bordenc, cendrosenc, magrenc, masenc, masienc, montonenc, pinenc, sorrenc, blavenc, rogenc, vermellenc, primerenc, tercenc etc. Ras i curt, si ibicenco és la castellanització d'«eivissenc», és del tot legítim pensar que flamenco ve del terme català «flamenc». I heus ací la finalitat de la meva recerca: provar que flamenco és un préstec del català «flamenc».

2.- Què és un sufix?
He dit que —enc és un sufix del català. Però abans d'avançar devers la meva demostració cal definir què és un sufix. El defineixo, doncs. Un sufix és la part final d'un mot que, dotat de significat, segueix un radical o part del mot amb el sentit global de la paraula i que en matisa aquest significat. Alhora, el sufix serveix per crear d'altres mots, car els sufixos són productius, és a dir, que, si els afegim a diferents radicals, esdevenen capaços de crear gran quantitat de paraules noves. Per exemple, quantes paraules noves podem crear amb el sufix —et, que indica cosa petita en català? Doncs no hi ha límit. En el cas de —enc he treballat amb unes dues-centes setanta paraules, la majoria de les quals em va fer arribar molt gentilment l'investigador i membre de l'Institut Nova Història Manel Capdevila.

2.1.- —enc català: un veritable sufix. Demostració.
Cal, doncs, abans que res, provar que —enc català és un sufix de veritat. Del recull de mots que En Manel Capdevila em va passar i dels que he recollit jo pel meu compte, n'he triat més de cent quinze i els he aplegats en dos grups. El criteri de classificació ha estat el significat que agafa aquest sufix adjectival.

Doncs bé, resumint-ho una mica, —enc designa en català dos fenòmens. En primer lloc, forma adjectius que donen entenent pertinença d'una persona o cosa a una època o contrada precises. Segonament, en crea uns altres que suggereixen que un ens té tendència a assemblar-se a un aspecte determinat del món. Dins d'aquesta segona accepció, hi formen un subgrup clarament delimitat els adjectius que indiquen que un objecte o fenomen té tirada a ser d'un color concret. Però vet aquí la classificació amb uns quants exemples dels dos grups:

2.1.1.- Adjectius amb sufix —enc indicant "pertinença a":
nadalenc, marcenc, abrilenc, magenc, agostenc, octubrenc, primaverenc, tardorenc, hivernenc, albenc, horabaixenc, anyenc... I albuferenc, artanenc, bagenc, banyulenc, barberenc, blanenc, bisbalenc, borrianenc, cambrilenc, canadenc, castellonenc, ciutadellenc, cornellanenc, ebrenc, egarenc, eivissenc, figuerenc, flixenc, foixenc, guatemalenc, guardamarenc, illenc, martinenc, montuïrenc, nicaragüenc penedesenc, pirinenc, prioratenc, londinenc, parisenc, portvendrenc, pratenc, puçolenc ravalenc, reusenc, rubinenc, sabadellenc, salsenc, salvadorenc, santcugatenc, sedavienc, tunisenc, urgellenc, vallenc, vallespirenc, vendrellenc vinarossenc...i FLAMENC.

2.1.2.- Adjectius amb sufix —enc indicant "tendència a" :
blavenc, brunenc, groguenc, grisenc, moradenc, negrenc, rogenc, rosenc, rossenc, verdosenc, vermellenc... I abadenc, abellenc, aguilenc agrenc, allenc, amorosenc, argilenc, avienc, blanenc, bardissenc, boirenc, bordenc, bravenc, brutenc, carbassenc, camarlenc, cendrosenc codolenc, cruenc, dolcenc, escardalenc, escobenc, estopenc, famolenc, febrosenc, foguenc, garriguenc, guixenc, homenenc, llamenc, marenc, marbrenc, marjalenc, marinenc, mestallenc, mestralenc, mitgenc, molinerenc, mollenc, moradenc, morquenc, muntanyenc, napenc, obenc, olienc, pienc, pedrenc, pinyolenc, pissarrenc, plomenc, pradenc, reialenc, repelenc, ribenc, rierenc, riuenc, salobrenc, sorrenc, surenc, temorenc, terbolenc, terrenc tovenc, traïdorenc, vidrenc...i FLAMENC.

Com veiem, aquesta partícula té un significat, i ha estat i és PRODUCTIVA en llengua catalana. I no només en llengua catalana, sinó que aquest mateix sufix és emprat a bastament en llengua occitana. Els catalanoparlants i els occitans l'usem de sempre per crear adjectius nous. Altrament, remarco que he encabit «flamenc» en totes dues accepcions. Més endavant n'explicaré els motius. Comsevulla que sigui, disposem, tanmateix, de l'evidència que estem parlant

d’un veritable sufix.

2.2.- Es pot dir que existeix un sufix —enco en castellà si hi ha devers tretze paraules que no semblen una adaptació del català?
Tornem ara a —enco. del castellà. És un sufix? De seguida vaig pensar que ho seria tal com l’he definit i que, per tant, segons que ho suggereixen la parella Ibicenco i flamenco — i jijonenco—. es captindria com a tal i hi hauria moltes paraules amb aquest final. Però a l’instant vaig notar que no trobava mots castellans amb aquesta terminació. Molt de temps després vaig expressar la meva perplexitat a amics de Nova Història, sobretot a En Víctor Cucurull i, intercanviant-hi impressions, només ens va sortir una sola paraula: el mot podenco.

2.2.1.- Podenco, ve del «ca podenc» o «pudenc» d’Eivissa?
Me’n vaig informar. Aquest terme té l’equivalent català «podenc» o «gos podenc» o «ca podenc», el qual veiem registrat, per exemple, els segles XIV i XV en textos de la nostra cancelleria reial. Designa una raça de gossos que es va escampar ja de molt antic per la Mediterrània Occidental i que va arrelar amb força a les Illes Balears —curiosament, a Eivissa—. La llengua normativa actual el recull amb una “o” a l’arrel, per bé que, segons crec jo, caldria canviar-la per “u”, per tal com l’arrel és, penso, “put-/pud-“, que vol dir “pudir”, que fa mala olor, que és “pudenc” o pudent, en “u”. «Pudenc» encara és més o menys viu al País Valencià. Ara bé: pronunciar el mot amb “o” àtona és un tret característic dels parlars baleàrics dins del català oriental. En efecte, els illencs obren per analogia la “u” àtona en “o” àtona en paraules en què etimològicament parlant no és necessari. Avui dia, els catalanoparlants insulars —sobretot els mallorquins— pronuncien “pOdenc” en lloc de “pUdenc”. El «ca pudenc/podenc» és, ja ho he dit, el ca pudent, el gos que desprèn, pel que sigui, una mala flaire o pudor. O tal vegada el significat de «pudenc/podenc» s’hagi eixamplat i hagi esdevingut una mena de sinònim de “brut”, o “fastigós”, perquè ningú no el mantenia net. La recerca queda oberta. Doncs bé, la dita raça canina va ésser exportada des de l’illa pitiüsa cap a Andalusia, les Illes Canàries i Portugal.

Ca Podenc eivissenc

2.2.2.- Alguns mots acabats en —enco en castellà i el seu origen català: cellenco, mestenco, zopenco, zullenco. Aleshores, quan vaig ser conscient que una altra paraula acabada en —enco podia tenir origen català, em va picar fort la curiositat i llavors sí: em vaig llançar a fer una cerca detinguda per la xarxa. I, sí, hi he trobat d’altres paraules castellanes acabades amb aquesta terminació. Però són poquíssimes en comparació amb els centenars de mots en —enc del català. Si deixem de banda les paraules en l’idioma castellà que són una adaptació clara d’adjectius catalans acabats en —enc com azulenco, ibicenco, jijonenco, flaquenco, marenco (blau marí, blau marenc), melenca (de mel), mitadenco i mudenco, trobem les següents: cellenco, cholenco, esblenco esbrenco, frajenco, mestenco, mostrenco, pastenco, patulenco, pelenco, tulenco, salacenco, sapenco, zopenco, zorenco i zullenco. En total són tretze paraules ?segur que n’hi deu haver més, però no gaires: tal vegada unes 10 més? que a primer cop d’ull no semblen d’origen català davant de les més de dues-centes setanta paraules esmentades que tinc registrades amb el nostre —enc. El més important d’aquests vocables acastellanats és que, fins on he pogut escatir, llur origen s’explica només mitjançant la llengua catalana. A continuació, miraré de provar la catalanitat d’origen dels mots cellenco, mestenco, zopenco i zullenco. Quant a la resta de mots, deixo l’explicació de llur probable catalanitat originària per a un altre article, un cop hauré aplegat més informació.

2.2.3.- Cellenco, de «sellenc»
Comencem per cellenco. Aquesta paraula seria el resultat, segons el diccionari castellà de María Moliner, del terme primitiu sellenco, a la manera com el cognom Zaplana és la castellanització de Sa Plana o Ça plana. És a dir, que el so [s] ha estat canviat pel so [?] en ésser adaptada la paraula al castellà. Un cas evident d’hipercorrecció. En l’idioma de Galdós, el trobem amb “c” i en gènere femení dins l’obra que ens ha arribat impresa en castellà anomenada Vida del Escudero Marcos de Obregón de Vicente Espinel o (Vicent Espinell o Espinalt): “Mire vuestra merced qué testigos son los que juran contra un hombre tan principal como tú: cuatro corchetes ?«surets» o «curts d’enteniment»?? [Cf. El

Lorenzo Corchuelo del Quixot] y cuatro cellencas". Però vet ací el significat de cellenco. Tanmateix, en aquest caient, abans de parlar d'aquest significat, cal dir de bell antuvi que hi ha sospites molt fonamentades que tota la novel·lística picaresca era valenciana i que va ser escrita originàriament en català i que per raons de censura reial —o eclesiàstica o totes dues a l'ensems— hom va fer-la imprimir ?adés en primera, adés en segona edició? en llengua castellana. Dit això, un «sellenc» o una «sellenca» eren, segons el Doctor en Filosofia i Lletres Pancracio Celdrán, persones que seien en una sella o cadira honorífica. El mot en masculí, segons ens explica aquest doctor en Filosofia i Lletres, va ser aplicat d'una manera irònica als homes vells i decrèpits que no podien controlar llurs funcions corporals i havien d'estar sempre asseguts en una «sella» o trona. I així mateix ens innova que en femení designava les barjaules o meuques velles que, assegudes així mateix en una sella/trona, esperaven un client. No cal dir que l'ús del mot en femení també és irònic. D'altra banda, també podria ser un gentilici de la vila de Sella a la comarca de la Marina Baixa del País Valencià.

2.2.4.- Mestenco, de «mestenc». The mustang horses

Passem a la paraula mestenco. En castellà designa sobretot una persona o animal de bestiar —ovella, cabra, cavall— que formava part al Regne de Castella, des de l'Edat Mitjana fins a finals del segle XVIII, de l'organització de ramaders de la Mesta, molt potent i influent en aquest Regne, al capdavant de la qual hi havia nobles que defensaven llurs interessos enfront dels dels pagesos o llauradors i ho feien amb el vist-i-plau del rei. Però el mot fa igualment referència a un animal o persona que no pertanyen a cap amo o senyor conegut. Tornem ara a la primera accepció. Durant tots aquells segles, les ramades de la Mesta transhumaven amunt i avall del regne castellà. Però aquests ramats no es traslladaven únicament i exclusiva per Castella. Sabem que el rei Ferran II va autoritzar el 1480 (wickipedia en castellà: mesta) que aquest bestiar i els pastors que el menaven entressin al Regne d'Aragó i al de València en cerca de pastura. En aquest darrer cas resseguien les carrerades (o cañadas en castellà) del curs del riu Túria i es plantaven a pasturar a les fèrtils sèquies de l'Horta valenciana, vora el cap i casal del país. Tal vegada el topònim «mestalla», la denominació que rebé una de les set sèquies que envoltaven la ciutat de València, s'ha format a partir de «mesta», bo i afegint-hi el sufix –alla per indicar d'una manera un xic pejorativa un col·lectiu. És a dir, que per mitjà de « mestalla» hom assenyalaria l'indret on s'estava el conjunt de ramats i pastors de la Mesta, malvistos i mal considerats pels habitants de la ciutat del Túria. Però tornem a «mesta», el terme primitiu. Doncs bé, seria en aquest context que els catalanoparlants de l'Horta devien encunyar l'adjectiu «mestenc», adés referit als animals, adés referit a persones, tot i que les ramades de la Mesta també davallaven més al sud del país i travessaven Sant Vicent de Raspeig i arribaven al Barranc de les Ovelles a prop d'Alacant (http://www.alicantevivo.org/2007/07/alicante-en-el-recuerdo-la-mesta.html). Quan els catalans vam "descobrir" Amèrica per a Europa i vam començar a colonitzar amb gent nostra l'actual Mèxic del nou continent, hi devien introduir també exemplars de cavalls mestencs, molts dels quals aconseguiren escapar-se i reproduir-se en llibertat. El mot va acabar essent manllevat del català pels ramaders anglòfons del sud, sud-oest i oest dels EUA als segles XVII, XVIII i XIX, quan van contactar amb ramaders catalans instal·lats a la zona, per designar aquests cavalls asilvestrats —i per tant, sense amo conegut—. Aquests cavalls «mestencs» foren designats com a mustangs horses —cimarrones en castellà— per aquests colons anglòfons. D'antuvi, crida l'atenció que el manlleu mustang no acabi en –o, a la manera d'altres manlleus del castellà a l'anglès com marengo o flamingo. D'altra banda, en anglès hi ha la tendència molt generalitzada a pronunciar planes les paraules de dues síl·labes. De més a més, la "u" anglesa reprodueix per escrit un so semblant a la nostra vocal neutra [m?s'-t??]. Tot fa pensar que el préstec és fet a partir directament de la llengua catalana. Mustang, doncs, ha de ser un altre manlleu directe des del català, per a benefici, en aquest cas, de l'anglès. I, per tant, si hi ha presència del terme «mestenc» en català a Amèrica, és que hi havia colons catalans de tota la nació al Nou Món. Des d'un altre ordre de coses, ja he esmentat més amunt que el DRAE defineix també com a mestenco "[aquel] que no tiene señor conocido". Segurament en aquest sentit el mot va agafar un matís pejoratiu, per tal com amb «mestenc» hom devia referir-se també a un pobre pastor o a un rodamon provinent de Castella, brut, empudegat i cobert de parracs, immigrant al Regne de València ?un immigrant que, tal vegada volia passar a Amèrica? i sense senyor que el protegís i que dormia sovint al ras o entre els animals de la Mesta. La primera vegada que trobem enregistrat mestenco al DRAE és a l'edició del 1812, cent anys després de la primera edició del Diccionario de la Real Academia Española de la Lengua. Aquest fet ?la trigança a ésser recollit al DRAE? ja ens indica que no pertany al corpus de mots genuïns del castellà.

Cavalls mustangs/«mestencs» a Utah (EUA), 2005

2.2.5.- Zopenco: un «z(s)openc»?

Zopenco. Aquest adjectiu s'aplica en castellà a una persona curta d'enteniment, a la qual costa d'aprendre i que és totxa o toixarruda. Hem de dir de seguida que en aquest idioma no se n'ha trobat, pel que jo sé, l'ètim del qual prové. Tenint en compte això, proposo un intent d'explicació a través del català. Zopenco pot venir perfectament d'un zopenc català. És a dir, faria referència, al principi, a algú que és zafaioz, papizot o que parla "zopez" ?sopes?. El mot escauria en un primer moment a un catalanoparlant que per defecte de pronúncia empra sistemàticament la "z" típica del castellà en lloc del so "s". Zafaioz, papizot, zopez i zopenc serien, per tant, termes sinònims dins d'un registre

col·loquial. I com que aquest individu parla “malament” el català, la gent de carrer en devia concloure que l’individu en qüestió és una mica curt de gambals, que és el que va acabar significant el zopenco castellà. Aquest individu diria, per exemple, “No ho zé paz, zi zón zinc”, en comptes del normal “no ho sé pas, si són cinc”. És molt probable també que «zopenc», designi en segon lloc, els castellans que hi havia al Regne de València que parlaven malament el valencià i que, evidentment, pronunciaven la “z”, cosa molt mal vista pels catalanoparlants del Regne, que n’eren la població majoritària.

2.2.6.- Zullenco: «sullenc» o «sollenc»
El significat de zullenco: segons el DRAE, fa referència a la persona “que ventosea con frecuencia e involuntariamente o no puede contener la deposición”. Aquest vocable prové de sull molt emprat en els parlars valencians. Segons el Diccionari Aguiló indica el següent: “brut, fastigós, porc” i que podem trobar en poemes d’Ausiàs March. O tal vegada de soll, que significa brutícia humida, matèria líquida o fangosa i clara, que embruta, segons la definició del Diccionari Català-Valencià-Balear. En aquest cas tenim fonèticament una “u”, que és el resultat del tancament de la “o” àtona segons el català central i l’eivissenc. El so “z” del castellà seria una hipercorrecció a la manera dels zaplana o cellenco més amunt citats. L’original català és «sullenc» o «sollenc», vocables que el català comparteix amb l’occità.

3.- Primera conclusió: —enco no és cap sufix en castellà
Com he comentat més amunt, amb prou feines hi deu haver una quinzena o vintena de vocables en castellà que a tot estirar acaben amb aital terminació i que a primer cop d’ull costa d’explicar-los des de la llengua d’En March. Amb tot, sabem que llur origen és, si més no en gran part, català I ho sabem perquè és precisament aquesta gran dificultat de trobar en llengua castellana paraules amb –enco allò que ens indica que NO ÉS CAP SUFIX EN CASTELLÀ, mentre que en llengua catalana podem trobar, com he dit i repetit, centenars i centenars de mots amb el sufix —enc. Per tant, tal terminació en l’idioma de Castella NO HI ÉS PRODUCTIVA, i si no hi és productiva, vol dir que no ens trobem davant de cap sufix. Insisteixo, l’evidència ens diu que no podem pas afirmar que la llengua castellana disposi de cap sufix —enco. Consegüentment, els pocs mots castellans que fan aquest final NO SÓN GENUÏNS, ans són MANLLEUS més o menys adaptats. Són paraules d’origen foraster. Són en el fons catalanes. Són préstecs de la llengua catalana.

La conclusió que trec de tot el que vinc dient és la següent. Si d’una banda el castellà no disposa de cap sufix —enco i si de l’altra ibicenco, podenco, zopenco, mestenco, jijonenco, etc. són en castellà manlleus que vénen de la nostra llengua, aleshores és més que probable que el terme flamenco sigui igualment un manlleu que ha passat del català al castellà. Ras i curt, que flamenco sigui una castellanització superficial de «flamenc», un de tants adjectius catalans acabats en —enc. Doncs bé, la resta d’aquest escrit s’encaminarà a demostrar la catalanitat originària que subjau rere el mot flamenco. Abans que res, però, cal pegar una petita llambregada a la correspondència del sufix —enc català en castellà.

4.1.- Alguns sufixos per indicar “pertinença a” en castellà. No hi ha —enco.
Els castellanoparlants, doncs, no empren —enco com a sufix per crear adjectius que indiquin pertinença. En comptes d’aquest, en fan servir d’altres. Per exemple, —eño, terminació que trobem en gentilicis com ara madrileño, norteño, portorriqueño- o bé —ano/ino, com veiem en els mots soriano, sevillano, colombiano, bilbaíno o salmantino. O la terminació –és, reflectida en alavés, cordobés, leonés, francés, inglés i portugués. I encara hom recorre al sufix culte i tret directament del llatí —ense per a jienense, onubense, o turolense, etc. Segur que em deixo d’altres sufixos, però és del tot palès que d’entre els que em deixo no hi trobarem pas un morfema —enco. I si el veiem registrat fent aquesta funció —sempre en comptadíssimes ocasions— només pot ser–hi, torno a insistir-hi una vegada més, perquè l’arrel del mot engalzat amb aquest morfema ha estat tot ell pres de la llengua catalana. Penso, es clar, en els citats ibicenco i jijonenco, que no cal tornar a dir que vénen del nostre idioma. Repeteixo que es precisament aquesta gran dificultat de trobar en castellà paraules que acabin en —enco allò que ens indica que la terminació NO és un sufix per a indicar gentilicis en castellà. —enco NO HI ËS PRODUCTIU. En conseqüència, els poquíssims mots castellans que acaben així hi són estrangerismes.

4.2.- Alguns sufixos per indicar “tendència a” en castellà. No hi ha —enco.
Els castellanoparlants tampoc fan servir —enco d’una manera productiva per indicar tendència a tenir un qualitat de terminada. En aquest cas, el castellà recorre als sufixos —oso, segons que ens ho indiquen els adjectius arcilloso, pizarroso o arenoso, o bé —izo, talment com reflecteixen els adjectius resbaladizo, plomizo o rojizo. O —ento, segons que ens testimonia hambriento, amarillento; i encara —áceo, que observem en rosáceo o grisáceo. Tampoc, doncs, per aquest cantó trobem el sufix —enco en castellà.

5.- Segona conclusió: el mot «flamenc» és català. Els seus significats:

5.1.- Un senyor de Flandes a Catalunya. «Flamenc» com a gentilici

Els catalans de començaments del XVI devien tenir la necessitat d'emprar molt el terme «flamenc» segons la primera accepció, es a dir, com a gentilici. Segur que es veieren forçats a fer-ho per designar la gent que venia de Flandes. Però d'on deu venir l'adjectiu «flamenc»? De flam-+-enc, és clar. Del mot, en tenim aïllat fins ara el sufix —enc. Però i l'arrel? D'on ve aquest "flam-"? Jo m'ho explico de la següent manera. Oi que hi ha un partit ultradretà de Flandes que es diu Vlaam...? Segur que l'arrel Vlaam- indica o indicava el nom del país o part del país. Em sembla que no m'equivoco gens si dic que en neerlandès, la "v" baixa inicial es pronuncia com una efa, així com passa en alemany, amb el qual el neerlandés hi està molt emparentat lingüísticament. En llengua alemanya Volk es pronuncia [fólk]". I s'esdevé el mateix en neerlandès, l'idioma de la cort on es va criar el futur emperador Carles. En tot cas, és segur que l'agrupament consonàntic v+l no el tenim en català. No tenim una labiodental fricativa sonora que faci grup consonàntic amb una lateral líquida sorda. Instintivament pronunciem "fl-" Adaptem el "vl-"a "fl-" D'altra banda, cal dir també que aquest mot el compartim amb la llengua occitana, amb la mateixa accepció i amb la mateixa manera d'explicar-ne la formació. Però tornem a «flamenc» com adjectiu gentilici en llengua catalana. En el moment que uns catalans —barcelonins, per exemple— del 1520, 1530 etc. preguntaven de quin país era a un senyor vingut, posem per cas, d'Anvers amb el seguici del futur emperador Carles, aquest home devia respondre "Vlam.." i l'oïda catalana entendria "flam-"... i hi afegiria intuïtivament el sufix gentilici —enc, el qual, com hem provat, fem servir per indicar la contrada d'on prové algú: flam— + —enc. També, com suggeria més amunt, és perfectament possible que la llengua catalana hagi heretat des de molt antic aquest gentilici de l'occità i a partir de la mateixa explicació: ara per al terme occità. I és evident que el gentilici «flamenc» va passar al castellà com a manlleu i que, per tant, és molt versemblant pensar que En Carles I i els seus fessin primer recalada al País Valencià i a Catalunya abans d'anar cap a Castella, com En Jordi Bilbeny, En Pep Mayolas, En Daniel Ibànyez i d'altres investigadors estan provant. Si no hagués estat d'aquesta manera, és a dir, que l'emperador Carles hagués entrat a la Península pel Regne de Castella i hi hagués sojornat, els documents en llengua castellana haurien designat el monarca i emperador amb el gentilici *flamés, *flameño o *flamense —i no pas flamenco—, les quals denominacions els escrivans castellans haurien registrat en els documents i els escrivans catalans les haurien escampades per la Nació Catalana bo i adaptant-les a la manera com es construeixen en català els finals fonètics de mot, talment com passa amb «madrileny», per exemple. Però no és el cas. En cap document en castellà no consta cap *flamés, *flamense o *flameño.

Mapa administratiu de Flandes i Valònia

5.2.- Un ocell amb nom català. «Flamenc» com a "tendència a..."

La segona accepció del sufix —enc vindria a significar, com deia, tendència d'un ens a posseir un tret determinat del món. Els cendrosenc, aguilenc, rogenc, groguenc més amunt citats. En aquest caient, cal parar esment també que amb el vocable «flamenc» anomenem un determinat ocell. Anomenem, en efecte, un ocell que sí que té un cert color de flama. A quin ocell faig referència? Faig referència al... «flamenc», òbviament, a l'ocell flamenc, a l'au que tendeix a tenir un color de flama mercès al seu plomatge, al phoenicopterus roseus Al segle XVI, aquest animal devia passejar i fer niu pel delta del Llobregat, per l'Albufera de València, i per les maresmes de tot el litoral català. Encara ara ho fa pel delta de l'Ebre. Doncs bé, el terme ha tornat a passar del català al castellà, ara per designar un ocell. A partir d'aquestes dades, és lògic que formuli la pregunta següent: com és que no hi ha registrat un terme genuïnament castellà per designar el nostre ocell flamenc?

Flamencs al delta de l'Ebre

5.3.- Un ball de gitanos amb denominació d'origen catalana. «Flamenc» com a "tendència a..."

D'aquest segon tipus d'adjectius gentilicis que acaben en —enc, trobo també versemblant que l'expressió baile flamenco provingui d'un «ball flamenc» català. Així, el català, a parer meu, designaria per mitjà d'aquesta expressió un ball que s'assembla a l'impuls cap amunt amb què es manifesta una flama. La dona que dansa aquest ball imitaria el capteniment del foc ascendent: cos ben dret i altiu, braços i mans recargolats que van pujant de més avall de la cintura i s'estiren fins a no poder més per damunt del cap... Talment una flama. O per ventura amb el mot «flamenc» hom volia fer referència, ras i curt, a una dansa que es balla amb un gran apassionament al voltant de la flama del foc de camp, de nit, mentre s'és al ras, com feien els gitanos, errants de mena fins no fa gaire, i que han dormit a sol i a serena com qui diu sempre. O potser amb «flamenc» els gitanos ?que he llegit que van entrar a la Península Ibèrica a través de Perpinyà al segle XV? volien suggerir tots dos fets. O per ventura ho volien suggerir els nadius no gitanos ?els

paios? quan veien les celebracions nocturnes d'aquella ètnia... En aquest sentit, paga la pena reproduir aquí un fragment de la Viquipedia en castellà en esguard a l'origen del mot flamenco.

"No se tiene certeza del motivo por el que los gitanos eran llamados "flamencos", sin embargo hay numerosas noticias que apuntan hacia un origen jergal, situando al término "flamenco" dentro del léxico propio de la germanía. Esta teoría sostiene que "flamenco" deriva de flamancia, palabra que proviene de "flama" y que en germanía se refiere al temperamento fogoso de los gitanos."

Noia ballant flamenc

Fixem-nos-hi bé, una de les teories a l'entorn de la provinença del mot diu que ve textualment de «flama» —remarco, de passada, que la viquipèdia castellana fa equivaldre «gitano» amb «flamenc», com si fossin termes sinònims—. Del català «flama»! D'altra banda, hi ha un altre idioma en el qual aquest mateix vocable «flama» pot agafar el sentit figurat de «fogós» o «foguenc». Quin? La llengua tan íntimament propera a la nostra tant des d'un punt de vista lingüístic com cultural i geogràfic: l'occità. I en aquest sentit cal dir que un dels textos literaris més importants en aquesta llengua és la novel·la en vers del segle XIII anomenada Flamenca. Així, tal com sona. Aquesta obra de ficció parla dels amors furtius d'una noia casada que cognomena Flamenca. Vet ací el que ens diu En Coromines respecte del seu nom:

"Que el sobrenom de Flamenca, a l'heroïna del gran poema occità de mitjan segle XIII, li venia del color de la cara, consta pel text mateix de l'obra: com es soleils ses par/per beutat e per resplandor/ tals es Flamenca entre lor/ car tant es fresca sa color/ siei esgart...[...]. Era, doncs extremadament rossa.?

«Flamenca», novel·la occitana en vers (meitat del segle XIII)

I no només això. La viquipèdia ens fa saber que el terme pertanyia al llenguatge d'argot de germania, el qual fet apuntaria, qui sap, cap a una valencianitat del seu origen, a la manera del Llàtzer de Tormos o de la revolta de les Germanies valencianes. Em sembla evident, doncs, que les reflexions, deduccions i dades exposades en aquest article han de servir per estudiar el vessant català del ball flamenc. Estic convençut que la història sencera del ball flamenc a Espanya encara s'ha de fer per tal com hi manca, com dic, la part catalana, la part que el compositor jacobí francès Merimé va menysprear al segle XIX, en el moment que, en canvi, hom promocionava amb l'òpera Carmen la part castellanoandalusa. Més endavant, Falla, de mare catalanoparlant —el qual, per cert, va començar a musicar l'Atlàntida de Verdaguer, una peça que el compositor va deixar inacabada i que, tan bon punt va ser enllestida, no sol sortir, com per art d'encantament induït, ni en el repertori de les sales de concert ni en el dels teatres d'òpera espanyols— hi va aprofundir amb l'obra El Amor Brujo. Així, doncs, crec fermament que també hi ha un vessant català del gènere flamenc totalment negligit pels investigadors. O si no, d'on surt la paraula toná, mot que és de procedència clarament catalana en venir de «tonada»? I, per a mi, també la paraula «cante». Penso que «cante» seria la primera persona del present d'indicatiu valencià del verb «cantar» que s'usava en un primer moment per avisar que algun valencià o algú de procedència valenciana es disposava a cantar dient "[jo] cante!". I saeta, d'on pot venir sinó del nostre mot «sageta»"? Pel que fa a mi, en aquest article només he volgut aportar indicis lingüístics que apunten, penso que molt clarament, cap a un paper fonamental de la cultura i llengua catalanes en la formació del ball flamenc ja sigui a la Nació Catalana com a l'Andalusia.

Des d'un altre ordre de coses, no em passa per alt el fet que a Amèrica no hi ha, que jo sàpiga, cap dansa exportada de la Península Ibèrica que s'hi assembli. L'explicació seria que els gitanos, foragitats contínuament de tot arreu, no devien tenir permís de passar a les Índies, com tampoc el devien tenir els moriscos. Vet aquí perquè no hi ha romanalles de ball flamenc a l'Amèrica dels segles XVI-XVII-XVIII i XIX.

Març del 2013-novembre del 2018

Francesc Magrinyà

Psdt: Aquestes notes són un primer acostament al tema. Totes les aportacions que els llegidors podran fer-hi seran d'un gran ajut, majorment si són formulades amb esperit positiu. Els demano, doncs, col·laboració. Mercès a la bestreta.